

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2022.2.3>
УДК 82.09-51 Мовчан:929

Микола Васьків

Київський університет імені Бориса Грінченка
вул. Тимошенка, 13-Б, м. Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>
m.vaskiv@kubg.edu.ua

ПАВЛО МОВЧАН — МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ: СЛОВО, ОБРАЗ, ЗНАК

Предметом дослідження у статті є особливості теоретико-літературних і мистецтвознавчих публікацій визначного українського поета Павла Мовчана, а також його історико-літературних та історико-мистецьких праць. Основною проблемою статті стала потреба звести ці особливості в єдину концепцію і визначити її наукову основу. Для цього було зібрано з різноманітних джерел і опрацьовано значний масив (більше п'ятдесяти) статей, рецензій, есеїв поета-дослідника за період від середини 1970-х років до другого десятиліття XXI століття. Творчість поета не має належного опрацювання з боку науковців, а його теоретико-літературний та історико-літературний доробок залишився поза їхньою увагою, крім хіба що побіжних спостережень О. Хоменка в одному з досліджень поезії П. Мовчана. Метою статті є висвітлення системного характеру літературознавчих поглядів Павла Мовчана й застосування їх до аналізу творчості класиків і сучасних українських та зарубіжних митців. Для цього використовувалися психологічний метод у визначенні словесно-образної сутності Мовчаної теоретичної концепції, історико-літературний — в аналізі його рецензій і «портретних» публікацій, міфопоетичний — у концептуалізації усного і писемного слова, художнього слова як єднальної ланки між поколіннями, автором і реципієнтами.

Підсумком дослідження стали такі результати. 1. Умовно літературознавчі та літературно-критичні дослідження Павла Мовчана можна розділити на кілька блоків: теорії слова, образу, образотворчості; специфіки лірики, художнього перекладу; розвитку української поезії другої половини ХХ–ХХІ століть; аналізу творів української класики («Слова о полку Ігоревім...», творчості Т. Шевченка, М. Гоголя, поетів-романтиків та ін.), поетів-сучасників; оцінку доробку зарубіжних літераторів Заходу і Сходу; рецепцію живописного і кінематографічного доробку українських митців-сучасників. 2. Основою теоретико-літературної концепції П. Мовчана було вчення О. Потебні про зовнішню і внутрішню форму слова та його зміст, про постійну потребу відновлювати чи створювати конкретно-чуттєві значення слова-образу в художній творчості. Широкий спектр значень слова, накопичений протягом століть, є основою діалогу між автором і реципієнтами, єднальною ланкою між ними. Рівень майстерності митця пов'язаний з умінням віднайти і відродити цей широкий значеннєвий спектр. 3. Павло Мовчан вважає основним завданням художнього перекладу не просто адекватне механічне передавання змісту слів, а відтворення духу слів, твору, неповторності ідіостилу споріднених за творчими інтенціями авторів, для чого перекладач має ґрунтовно вивчити біографію і доробок автора оригіналу, літературний і суспільний контекст, історію написання твору, значення й відтінки кожного слова, чудово володіти рідною мовою і специфікою мови оригіналу, менталітетом народу, до якого належить автор, та багато іншого, аж до флори і фауни, їх символіки тощо. 4. Такі самі принципи і вимоги П. Мовчан ставить перед собою як перед літературним критиком і літературознавцем у дослідженнях конкретних творів чи творчості певних авторів. Це дає йому можливість не лише всебічно і глибоко схарактеризувати творчий доробок різних авторів, а й визначити його домінуючі риси, зробити власні оригінальні та аргументовані відкриття. 5. Мистецтвознавчі погляди П. Мовчана у сфері візуальних мистецтв органічно корелюють із його літературознавчою концепцією, свідчать про глибоке знання цієї сфери і тонке естетичне відчуття в оцінці творів живопису і кінематографу.

Практичне значення статті полягає в можливості її застосування при вивченні та викладанні теорії літератури і теорії мистецтва, основ потебнянської теорії, історії класичної й сучасної української та зарубіжної літератур, історії українського живопису й кінематографу ХХ–ХХІ століть, неповторності творчості самого Павла Мовчана.

Ключові слова: слово; образ; знак; архетип; художня словесність; живопис; кінематограф.

Письменники, які вдаються до літературознавчої й літературно-критичної діяльності, не є винятковими постатями в українській літературі. Інколи вони значно сумлінніші та глибші науковці, ніж фахові літературознавці. Бо крім масиву знань, часто засвоєних механічно, ще володіють

тонким відчуттям слова, умінням підсвідомо, ледь не тактильно сприймати художній текст і перекладати логічною мовою його неповторність, довершеність, дивовижність. До скарбниці української літературознавчої думки беззаперечно можна зарахувати дослідження Д. Павличка,

В. Базилевського, Л. Череватенка, В. Стуса, В. Шевчука, не кажучи вже про класиків І. Франка, Лесю Українку, М. Зерова, Є. Маланюка... До цього славетного товариства маємо повне право зарахувати й Павла Мовчана.

П. Мовчан зараз сприймається як класик української літератури другої половини ХХ століття. Парадоксально, однак його творчий доробок досі не знайшов належного опрацювання і поцінування з боку дослідників, якщо не брати до уваги передмов до збірок поета пера І. Дзюби (Дзюба, 2013; передмова вперше надрукована у виданні збірки «Сіль» 1989 року, була суттєво доповнена в згаданому зібранні збірок за 2013 рік), вдумливого аналізу доробку та творчих пошуків Мовчана в силуетці М. Слабошпицького (Слабошпицький, 2020), післямови до видання Мовчанових творів 2008 року, автором якої був О. Хоменко (Хоменко, 2008), характеристики постаті й побіжно творчості П. Мовчана у книзі М. Славинського (Славинський, 2014) і окремих розвідок М. Ласло-Куцюк (Ласло-Куцюк, 1989 й ін.) та цілого ряду принагідних відгуків і рецензій на вихід нових творів поета. Окремо можна би згадати монографію Олександра Строкаля про мовнопоетичні аспекти творчості Павла Мовчана (Строкаль, 2019). Проте дослідник серед розлогих списків використаних джерел не згадав жодної розвідки про творчість П. Мовчана інших науковців. Так, у розділі «Час і простір на поетичному полотні Павла Мовчана» (Строкаль, 2019, с. 101–113) жодним словом не згадано про передмову І. Дзюби, у якій дуже ґрунтовно, глибоко аналізуються категорії часу та простору в поетичному доробку класика української лірики ХХ ст. Відповідно, літературознавча і літературно-критична спадщина Павла Мовчана залишилася майже «непоміченою» літературознавцями. Лише побіжно, у зв'язку з аналізом творчості поета, йдеться про Мовчана-літературознавця і мовознавця в уже згадуваній післямові О. Хоменка (Хоменко, 2008).

Як і більшість творчого й есеїстичного доробку Павла Михайловича, його літературознавчі й літературно-критичні публікації найчастіше розпорошені в різних виданнях — від окремих збірок і поважних «столичних» (тобто московських) журналів до провінційних газет (тому зібрати ці праці воєдино — ще той квест!). Досить часто писалися вони принагідно — до якоїсь дати, як рецензія на поетичну збірку чи видання прози, на пропозицію редакцій (наприклад, роздуми про творчість художника Олександра Дубовика на запрошення редакції журналу «Україна» у 1988 році (Мовчан, 1988а)), до відкриття виставки тощо. Коли читаєш їх поокремо, насамперед портретні публікації чи рецензії, то складається враження, що перед тобою глибокі, оригінальні, концептуальні оцінки доробку того чи того митця, майже не поєднані між собою, розрізнені. Та чим більшу кількість їх читаєш, тим стійкішим стає відчуття взаємодоповненості, взаємопов'язаності між ними.

Остаточно в цьому переконуєшся, коли берешся за читання статей П. Мовчана із проблем теорії літератури, теорії мистецтва, образотворення, словотворення і побутування Слова в повсякденні та в поезії.

Так, Павло Мовчан — автор теоретичних праць, не лише історико-літературних, що є явищем ледь не винятковим для сучасних митців, зокрема і згаданих раніше. Непересічне поетичне обдарування давало можливість інколи інтуїтивно, підсвідомо осягати складну природу слова-образу, слова як єднальної ланки між людьми і поколіннями та магічного впливу витвору мистецтва на читача, глядача, слухача. Саме це обдарування було осердям, серцевиною, «осереддям» (ці слова є концептуальними, одними з улюблених у творчості Мовчана-поета) теоретичних пошуків. Але всебічно доповнювалося надзвичайно потужним інтелектом, ґрунтовним опрацюванням чималого масиву текстів зі сфери філософії, історії, етики, естетики, мовознавства, мистецтвознавства, літературознавства, фольклористики, етнології тощо і тощо.

Уяву вражає неймовірна кількість «топових» і мало знаних у науковому світі імен, праць, теорій, концепцій... Згаданих не принагідно, не заради того, аби виявити власну широку ерудицію, як це часто робиться в наукових працях (хоча ерудиція Мовчана часто лякає: як же багато важливого, чого я ще не знаю або про яке ще навіть не чув). Вони глибоко опрацьовані, пропущені крізь себе, а тому органічно вкладаються в Мовчанову теорію мистецтва, насамперед художньої словесності, сприймаються як щось само собою зрозуміле саме в цьому місці, як химерний пазл, який органічно допасовується до інших. «Усе геніальне — просте...»

Серед багатьох імен і праць, проте, є ті, які викремлюються із загалу, центрують навколо себе в чітку систему всі інші, як магніт формує у стрункі лінії хаотично розсіпані залізні ошурки. Насамперед це Олександр Потебня з його тлумаченням зовнішньої та внутрішньої форми, змісту слова, а відтак — образу, із його дослідженнями конкретно-чуттєвого в першовитоках слова, поступового абстрагування цього слова і доконечної потреби відроджувати цю конкретну чуттєвість у літературі.

Взагалі варто вказати і на пріоритет О. Потебні у зверненні до мови для вирішення багатьох проблем естетики й літературознавства, структурування мовних одиниць і одиниць мистецтва. <...> Літературознавча теорія Олександра Потебні ґрунтується, насамперед, на уподібненні структури художнього образу і літературного слова загалом до структурної будови слова. У момент виникнення кожне слово має конкретне чуттєве значення, <...> саме тоді виникає міфологічна єдність слова й цього конкретно-чуттєвого значення (Васьків, 2010).

Отже, завданням митця, на думку П. Мовчана, є донести до читача, як казав Микола Хвильовий, «запах слова», тоді воно стає образом і образним. А потім потєбнянські думки доповнюються поглядами, аргументами, прикладами від багатьох інших науковців і митців.

Тому не випадково чималий пласт у доробку Павла Мовчана становлять праці, які можуть здатися лише дотичними або й не дотичними до літературознавства: про слово, мову, націю, духовну і культурну самодостатність, їх взаємозв'язок тощо. При глибшому знайомстві усвідомлюємо: вони якраз є основою теоретико-літературної концепції Мовчана, зримим і незримим підґрунтям для всіх його історико-літературних статей та есеїв. Отже, окрема (національна) мова, система слів — це окремий світогляд, нерозривно пов'язаний зі становленням і розвитком конкретного етносу на конкретній території, із конкретним способом буття й родом занять, із конкретною історією тощо. Не було єдиної прамови, яка з часом розгалужується на інші, «молодші», мови. Усі мови зароджувалися більш-менш одночасно як результат неповторного осягнення світу неповторним етнічним «колективом». Мова — явище колективне, яке твориться як спільне надбання кожним індивідом, та з часом вона також стає ключовим чинником становлення кожної особистості (Мовчан, 2007; Мовчан, 1999к).

Слово від кожного нового вжитку частково стирається, шаблонізується, проте воно і збагачується, обростає новими значеннями, відтінками, можливостями поєднання з іншими словами, доходить через століття до нащадків. Саме воно стає єдиною ланкою етносу в часі та просторі, зберігає всі духовні надбання від прадавніх часів, зберігає для сучасників те національне «осереддя», яке по-мудрому називають архетипами. Тому лише в рідній мові людина відчувається природно, гармонійно, як риба у воді. Насамперед це стосується письменника, поета. Мовна асиміляція веде до когнітивного дисонансу, який людина може не усвідомлювати, але незмінно втрачає духовну і душевну гармонію. Її можуть зманити матеріальним добробутом, спокоєм, благополуччям за рахунок духовного рабства чи вторинності, проте раб ніколи не буде справжнім власником матеріальних благ, отримуватиме лише крихти зі столу господаря. Але й асимільатор із часом зазнає від асимільованого непоправних утрат, бо мова його все більше набуває негативу, починає розкладатися зсередини, втрачає божественну сутність і «приземлюється» (Мовчан, 1999г).

Є певне обмежене коло ключових лексем (яке сухе означення!), що формують мову, духовну сферу людини, виводять її у високі, трансцендентні обшири: небо, Бог, хліб, сіль, земля, рід, сонце тощо. Тому «мова — явище космічне», дає можливість наближатися до вічних істин, відкривати їх у поезії для інших. Великий митець — той, хто вміє відживити, відродити конкретно-чуттєву

свіжість слів, їх божественність, винести на поверхню глибинні, вікові пласти їх смислів. Це означає не лише відроджувати закопані у великі льохи мовні скарби, а й творити нові, щоправда, за рахунок цих скарбів. Нові поєднання слів — нові смисли, які доповнюють, розширюють попередні.

Усне слово, переконує Павло Мовчан, завжди багатше, свіжіше за слово писемне, яке переводить живий образ у напівмертвий знак. Тому таким важливим є для поета прилучення, постійне занурення в усне, народне слово, «осереддя», концентрацією якого є фольклор. Усне слово і фольклор — живі, завжди в русі, але містять у собі колективний досвід, є спільним надбанням, яке набуває довшеної форми в результаті постійного шліфування, вдосконалення. Слово писемне — індивідуалізоване, чим і цікаве, але воно ж і шаблонне, механічне, закріплене раз і назавжди, тому не передбачає подальшого вдосконалення до ідеалу (Мовчан, 2007; Мовчан, 1999і).

Спіраючись на таке розуміння суті літературної творчості, П. Мовчан робить несподівані, парадоксальні відкриття, часто на рівні гіпотези, але дуже аргументованої гіпотези. Коли йдеться про «Слово о полку Ігоревім», Шевченка, Гоголя, інших українських і неукраїнських письменників XIX–XXI століть, то не маю на увазі винятково їх оцінку, аналіз на основі власної Мовчаної мовно-словесної теорії та прозорливості великого митця. Адже Мовчан-літературознавець, Мовчан-критик глибоко штудіює доробок літераторів (і не-літераторів), наукові дослідження і публіцистичні оцінки цього доробку, підбирає найадекватніші до цього доробку літературознавчі теорії та концепції. Це потребує від читача співучасті у формуванні та формулюванні тих чи тих положень, докладання значних інтелектуальних зусиль для їх осягнення. Зате яку естетичну насолоду потім отримує читач від засвоєння напрацьованих Мовчанових попередників і тих цікавих відкриттів, які робить разом із поетом, найчастіше не зауважуючи, що вони — Мовчанові, та сприймаючи їх за результат власних зусиль.

Так, Павло Михайлович погоджується з тим, що автор «Слова...» — особа анонімна. Здавалось би, що ж тут нового, незвичного? А незвична теза не лише про неможливість установлення автора, а й непотрібність цього. Бо, як і будь-який інший фольклорний твір, «Слово о полку Ігоревім» пройшло через чималу кількість оповідачів, один із яких на певному етапі лише закарбував усне слово в писемне. Варіанти змінювалися, шліфувалися, удосконалювалися... (Мовчан, 1999j). Тому твір такий художньо довшений, без вад і недоліків, бо лише фольклорний твір міг уникнути прорахунків хай і геніального, але одного-єдиного автора, який би закарбував намертво лише один-єдиний писемний варіант тексту. Звідси автор аргументує і спорідненість тропіки та поетичного синтаксису «Слова...» із фольклорними, і його фрагментарність, стильову різноманітність,

позачасовість і всечасовість, повсякчасну актуальність. «Таке ж “панорамне бачення” збережене було у віках, воно властиве, наприклад, і для Гоголя, й Шевченка, й Лесі Українки...» (Мовчан, 1999b, с. 21).

Про Т. Шевченка П. Мовчан стверджує, що «він став оптикою, повітрям, щитом і мечем народним. Він став національним кодом, паролем. Він для України — все. Його досить і для почину, і для чину, для безмежних продовжень. <...> Його голос — голос речника... Його передбачення — пророчі, його творчість — витвір деміурга» (Мовчан, 1999d, с. 41). Нібито ще одна констатація того, про що казали чимало митців і дослідників попередніх часів і сучасності. Як і кожен ставив собі запитання: чому? І пробував дати власне пояснення. Своє, як завжди цікаве, оригінальне пояснення дає і Павло Мовчан.

Для поета було властиве епічне, колективне розуміння та сприйняття часу, бо він акумулював духовний набуток багатьох поколінь. <...> Його власний біль був продовженням народного болю, і він спонукав до протесту, до непокори, і можна з певністю сказати, що безкомпромісність, бунтівливість відповідали його найглибшій сутності, його справжній позиції, <...> попри всю наголошеність поета на «Я», творчість його позбавлена будь-якого звуженого індивідуалізму. <...> Його творча спадщина — це не історія літератури, а насамперед моральні приписи, звернення всього роду до твоєї душі, до сумління. <...> Він близький мені, бо він у тій чи тій формі (музика, поезія, драматургія, живопис, скульптура, історія...) присутній у свідомості, адже він завжди сучасний, нагальний, як завжди будуть сучасні й нагальні такі поняття, як правда, добро, людяність, щирість, ніжність, мужність, братерство... (Мовчан, 1999d, с. 43)

За рахунок чого це досягається? На допомогу приходять уже тезово викладена Мовчанова теорія мови, слова, поетичного слова:

Т. Шевченко ніби розкодує великі змісти в рідному слові, а за ними з плином часу відкриваються нові й нові додаткові змісти. Тому твори і сприймаються як одкровення з високим трансцендентним змістом, який вичитують нові й нові покоління. І цих Великих слів ані замазати, ані засмальцювати, ані розтерти: ними наповнений наш національний простір. Тому Він завжди свій, рідний, спокревний. <...> Він, Кобзар, переповідав ту правду, що я її ніби вже знав; вона була в мені, в нуртах підсвідомості. Це сакральна правда, глибинна інформація не лише моя, а й усього роду мого... І я зауважував, як під час читання «Кобзаря» вголос переймалися цією «правдою» всі, хто слухав: байдужих не було. Бо кожна подія, відбита

у творах Кобзаря, — це архетипна, загальнородова, яка записана у велику Родову книгу України, що, зрештою, і становить національну українську метаісторію... (Мовчан, 1999f, с. 147)

Як протистояння усного і писемного слова, перехід усного слова в писемне, навернення до рідної мови і переляк від цього та час від часу подальше перебування в межах мови російської визначає Павло Мовчан здобутки і прорахунки І. Котляревського, українських романтиків 1820–40-х років. Продовженням такої роздвоєності, розколотості стають антиномії живого, усного українського слова і писемного російського, понаднормативної сміхової стихії та похмурої системності, тотальності столичної, імперської уніфікації в Миколи Гоголя. Зовсім із іншого боку, але П. Мовчан приходять до того ж висновку, що і Є. Маланюк: Гоголь заклав міну сповільненої дії в російське суспільне життя — міну внутрішньої розколотості, когнітивного дисонансу між ідеалом і реальністю (Мовчан, 1999i; Мовчан, 1999a).

До не менш цікавих, вагомих спостережень приходять Павло Мовчан і в обсерваціях творчості письменників ХХ–ХХІ століть. Крізь призму вже сформульованих теоретичних положень, але не сприймаючи їх як незаперечну догму. Прикладом діалектичного підходу до аналізу літературних феноменів може бути стаття про Михайля Семенка, який, здавалося, руйнує всі підвалини мовчанівської теорії своїм розхитуванням поетичної та національної мови. Однак П. Мовчан уважає Семенкові експерименти дуже важливими, безцінними для української літератури. Які парадоксальним чином підтверджують чинність мовних і художніх законів, що на них М. Семенко замахнувся.

М. Семенко ніби прагнув витворити свою індивідуальну мову, мову звуків і знаків. Нам ці спроби видаються марними. З відстані десятиліть. <...> Чи можна назвати ці спроби успішними? Так! Адже цей метод мовотворення засвідчив і те, що він веде у глухий кут. І що справа полягає не у словах самих, а в їхніх комбінаціях, у їхній, так би мовити, орбітальній визначеності. Тому що девальвуються не самі слова, а орбіти, якими вони кружляють. У мові практично стертих слів немає, а є лише стерті словосполучення. І М. Семенко це зрозумів раніш, аніж на нього накинута згряя подратованих охоронців мовних порядків. І далі він створює такі лексичні ситуації, де стерті й щойно карбовані слова співіснують мирно й активно. (Мовчан, 1999e, с. 237)

Ще одним наріжним каменем, поруч із «мовно-словесною» теорією, для оцінки вартості поетичних творів Павло Мовчан називає критерій нібито дуже розмитий — чесність, — до окреслення якого звертається неодноразово.

Я ж глибоко переконаний у тому, що в основі усілякої духовності лежить чесність. Чесність у визначенні своїх можливостей, свого місця, своєї відповідальності перед часом. Етичність — ось найважливіша риса мистецтва. В цьому сенсі — поезія завжди заангажована, оскільки вона породжена часом і обставинами та має на собі відбиток історії. Проте поетичний факт не тотожний із буденним, і поезія є духовним документом атмосфери свого часу, а не хронікою повсякденності. Тому будь-який компроміс, чого би він не стосувався — чи форми, чи «полегшеності» змісту, чи розрахунку на швидке здобуття слави, — в поезії виключається. Рано чи пізно він виявить себе. (Мовчан, 1975b, с. 66)

Можемо для літературознавчої категорії П. Мовчана «чесність» дібрати синоніми — незаангажованість, щирість, суб'єктивна об'єктивізація, етичність тощо, — хоча цими синонімами так і не вичерпується повністю її зміст.

Поет-дослідник конкретизує, уточнює сенс «чесності» в поезії, у творчості загалом.

Чесність — ось головний принцип авторів усних творів, і якщо де-небудь, у якомусь варіанті виникав кон'юнктурний момент, він негайно вилучався наступними виконавцями. У літературних же творах часто-густо щось приносилось у жертву «замовникові». Кон'юнктурний літературний твір народ скоригувати не може, а може лише сприйняти його чи не сприйняти. На створення моральних еталонів впливають такі чинники, як політика, економіка та інші соціальні величини, — впливають такою ж мірою, якою впливають вони на творців цих еталонів. Чесність не завжди бере гору над певними розрахунками та обставинами, які змушують літератора до певних відхилень від «загальної якості» (Гегель) — моральної чистоти. (Мовчан, 1999і, с. 78)

Отже, ще й моральна чистота, яка за вірець бере народну мораль, етику. Визначити «чесність», щирість, відвертість митця жодними чіткими критеріями аж ніяк не можна, однак читач завжди точно вловлює її присутність чи відсутність, найчастіше підсвідомо, на рівні відчуттів.

Особливо вимогливим є Павло Мовчан до перекладачів у максимально повному відтворенні спектра словесних смислів оригіналу, перенесенні до читача «запаху слова» іншої мови і кожного конкретного автора. А ще — «чесності» у відтворенні «чесності» оригіналу. Для цього доконечним є глибоке знання мови оригіналу, а головне — не лише знання мови, якою здійснюється переклад, а повне занурення в неї, настільки вільне існування в ній, що цього навіть не зауважуєш, бо інакше фіаско перекладача буде неминучим. Як приклад П. Мовчан наводить власні невдалі

спроби самоперекладу російською мовою. Усвідомивши особисте недосконале володіння російською для творчості, поет навіть не робив спроби публікувати ці переклади, хоча, здавалося, хто би краще за нього міг відчитати поезію Мовчана?

Однак і цього замало, щоби ретрансляції різних авторів одним перекладачем не звучали як твори одного поета. Ще потрібно схопити специфіку ідіостилю кожного автора і передати її якомога повніше при перекладі. Для цього недостатньо проникливого вчитування, заглиблення у стихію тексту, навіть якби вони були геніальними. Перекладач повинен співпереживати нахнення, яким був перейнятий автор оригіналу. А для цього обирати для перекладу не всіх авторів підряд (чи що тобі підсувають замовники), а близького за духом, за стилістикою, за ставленням до життя і творчості тощо. А ще ґрунтовне всебічне вивчення: історії написання твору, семантичного багатства кожного слова і словосполучення, кожного образу, символу, досліджень творчості цього автора, його біографії, історичної та художньої доби, мистецького й історичного контексту, клімату, ландшафту, флори і фауни авторової батьківщини, жанрових особливостей, визначальних і специфічних рис мови оригіналу... За можливості — безпосереднє спілкування з цим автором, із носіями його мови і знавцями його творчості. І ще багато, багато іншого, що так чи так є дотичним до одного конкретного твору, інколи нібито дотичним дуже опосередковано. Павло Мовчан подає нам усім вірець такої всебічної підготовчої роботи для майбутніх перекладачів сонету М. Рильського «Взабрід» у статті «Хвала канону!» (Мовчан, 1999і).

Багато літературознавчих і літературно-критичних публікацій П. Мовчана, як згадувалося, писалися «принагідно» — до ювілею письменника, як рецензія чи передмова до виходу його збірки тощо. У постійному цейтноті за марнотою повсякденних нагальних справ багато критиків у разі такоїrinaгідності мають вироблені вже певні кліше для пошанування ювіляра чи автора книги, доповнюючи, більше чи менше, власними живими спостереженнями над текстами, знанням біографії та творчого доробку письменника, їх рецепції в суспільстві. Для Мовчана такий підхід — неприйнятний.

Кожна його літературознавча портретна публікація чи рецензія зроджує відчуття, що писалася вона з надзвичайною відповідальністю не стільки перед ювіляром, скільки перед вічністю, перед читачем, перед самим собою. Тому сумлінна підготовча робота до кожної такої публікації велася настільки ж відповідально, як це заповідалося для перекладачів у «Хвалі канону!» Це особливо вражає, якщо врахувати, що сам поет Павло Мовчан дуже «безвідповідально» ставиться до проведення такої роботи щодо збереження, систематизування власних творів, досліджень власної творчості, видання текстів тощо (будемо

сподіватися, що в останні роки потреба збирати каміння стала стійким трендом в оцінці поетом власного доробку).

Знову ж таки взірцевою в цьому сенсі є передмова до власних перекладів П. Мовчана поезії Магтимгули Пираги (Махтумкулі Фрагі) з оригінальною назвою «Співучі лінії пісків» (Мовчан, 1983). Так, Мовчан відчував спорідненість із мотивами і стилістикою Магтимгули, так, він ледь не випадково потрапив у Туркменістан, де був вражений популярністю Пираги, де пройнявся світоглядом, побутом, культурою туркменів, за своїх основи туркменської мови. Але цим аж ніяк не обмежився. Він опрацював усе, що було в бібліотеці імені В. Вернадського (і не лише в ній) про Туркменістан, його історію і культуру, про творчість Магтимгули, про поезію Сходу, її жанрову своєрідність, версифікацію, давню і сучасну топоніміку, про основи ісламу, суфізм, суфіїв — попередників і вчителів Пираги — та багато іншого. Як наслідок, передмова П. Мовчана до видання поезій Магтимгули — це одне з найкращих, якщо не найкраще дослідження творчості геніального туркменського поета. А заодно і записка того, що Мовчанові переклади з Пираги — конгеніальні. Майже те саме можна сказати як про кожну «портретну» публікацію Павла Михайловича, так і про його переклади (а їх таки чимало!).

Ключові критерії Мовчанової теорії творчості та рецепції твору багато в чому окреслюють специфіку, неповторність і його власної поезії. А це і «винесення на поверхню» із глибини слів багатовікових морально-етичних набутків, досвіду, історії, культури українського роду і народу, які є не лише минушиною, а й сучасністю та майбуттям. Досягається це насамперед через «винесення на поверхню» напівзабутих, маловживаних, «непоетичних» слів, їх поєднань, у яких метафорично «ув'язнені» приховані сенси, уявлення і думки багатьох поколінь. Завдання поета — вивести їх перед читачем «на волю». Чесність із собою і чесність зі своїм народом — ще одна іманентна риса, яка пронизує весь творчий шлях класика української літератури.

Усе це потребує окремої розлогої розмови. Тому знову повертаємося до літературознавчих, літературно-критичних і мистецтвознавчих публікацій, у яких Павло Мовчан теж незмінно керувався критерієм чесності. Більшість теоретичних міркувань, роздумів, рецензій, оцінок творчості українських і неукраїнських поетів та художників писалися ще в радянську добу, коли була системно напрацьована ритуальна пташина мова, а разом із нею і ритуальні критерії оцінки творів мистецтва. Класти ці ритуальні речі в основу мистецтвознавчих, як і будь-яких інших, публікацій було за обов'язок (бо ж ритуальні!). Проте...

Перечитайте статті, рецензії, роздуми, поетичні огляди П. Мовчана 1970–80-х років — і ви зі здивуванням відзначите, що шаблонна, пустопорожня

фразеологія в них майже відсутня, хоча в ті часи важко було розраховувати на публікацію без неї. Тим більше дивує і відсутність «марксистсько-ленінської методології» в оцінці явищ мистецтва. Так, поет-дослідник відкрито не суперечить тій методології, але прискіпливий «читач у штатському» знайшов би там і латентний націоналізм (особливо в уже згадуваній «мовно-словесній» теорії, яка тоді формулювалася лише окремими штрихами), і латентний ідеалізм та багато інших неприйнятних тоді -змів. Можна це частково пояснювати тим, що більшість наведених тут публікацій періоду застою (чи «розвинутого соціалізму») друкувалися в московських, столичних виданнях, а відомо ж, перефразовуючи: коли в Києві відрубували пальці, у Москві лише стригли нігті. Та треба віддати належне насамперед майстерності Мовчана-критика, який зумів пройти між Сциллою і Харибдою офіційних та ще більше — неофіційних вимог і настанов.

Варто звернути вашу увагу також на сміливість, ризиковість Мовчана-дослідника. Це сьогодні сказати добре, схвальне слово про Івана Марчука чи Юрія Ілленка — все одно що ще раз ствердити «загальне місце», загубившись у чималій низці одописців. А констатувати непересічність, надзвичайну цінність доробку І. Марчука в 1985 році (Мовчан, 1985), В. Лопати — у 1980-му (Мовчан, 1980), Ю. Ілленка — у 1975-му (Мовчан, 1975а), та й П. Стецька чи О. Дубовика — у 1988-му (Мовчан, 1988а; Мовчан, 1988b) — для цього треба було мати ще й яку сміливість! Не викликало захоплення в українських партійних і літературних номенклатурників і те, що в столичних часописах (отже, популяризуючи на загальносоюзному рівні) Мовчан публікував позитивну рецензію на нову збірку Василя Мисика, згадував імена тих поетів і прозаїків, яких було рекомендовано не дуже згадувати в часописах українських. (Маю добру підозру, що саме з подання П. Мовчана на сторінках «Дружби народів» із кінця 60-х і протягом 70-х періодично друкувався Григорій Тютюнник.)

У статті про Юрія Ілленка вже на початку яскраво і розлого відтворюються кадри «Тіней забутих предків», потім цей фільм іще кілька разів згадується в публікації. Й хоча прізвище головного режисера «Тіней...» жодного разу не називається, це викликало справжній гвалт і переполох у Києві, звідки полетіли депеші до Москви. Як наслідок, Борису Полевому, заслуженому ідеологу радянсько-партійної влади, головному редактору журналу «Юность», у якому була надрукована стаття П. Мовчана в 1975 році, добряче намилили шию за відсутність «партійної пильності» та дали догану. Одночасно це означало, що сам Мовчан потрапляв у списки неблагонадійних і недрукованих. І підтверджувало щирість, «чесність» усього того, що пускав у друк поет і критик за радянської доби.

Окрему групу мистецтвознавчих розвідок про візуальні види мистецтва становлять публікації Павла Мовчана про Юрія Ілленка як режисера й оператора та про цілу низку українських майстрів живопису. Як же вони укладаються в мовчавіську «мовно-словесну» теорію мистецтва? Як не парадоксально, вкладаються досить органічно. Зорові знаки, за П. Мовчаном, передували звуковим, отже, живопис (а в наш час — несподівано й кінематограф) є конкретно-чуттєвішим і універсальнішим мистецтвом, ніж фольклор і художня література, хоча з розвитком мови людина схильна відтворювати побачене й почуте мовою слів. Спочатку слів-звуків, а потім і слів-літер.

Текст і малюнок... Зараз ці два компоненти сприймаються і нами, читачами, і видавцями як головне і похідне: текст — основа, малюнок — доповнення. І, якщо взяти нинішній загальний обсяг друкованої продукції, можна спостерегти тенденцію все більшого визволення тексту від малюнка. Згадаймо першодрукові тексти. Літера у них виконувала також і функцію живописання. Не будемо, проте, забувати й іншої обставини — того, що найперші тексти були розповідями без слів, тобто власне малюнками. (Мовчан, 1980, с. 185)

Теперішні літери — це кокони, в яких мовби застигли літаючі метелики — знаки. Це за суттю своєю ті ж самі метелики, лише вони ув'язнили себе у сферу замкнутого сенсу. Малюнок, який утратив крила і свободу польоту... Згадую наскельні малюнки Кобустана. Їх магічна дія беззаперечна. Це розповідь без слів, без клинописних знаків і, природно, без усіяких розшифрувань, бо вони відчинені навстіж для всіх часів і всіх народів. (Мовчан, 1980, с. 186)

Мова передавалася за допомогою образів, сприйнятих зором. Між знаком-словом і предметом стояв знак рівності, а ряд малюнків відтворював ситуацію. Тому-то піктографія загальнодоступна точнісінько так само, як загальнодоступний малюнок у книзі будь-якою мовою. Цілісність світу відтворювалася в цілісності знаку. (Мовчан, 1980, с. 186)

І, нарешті, концептуальний висновок, квінтесенція теорії мистецтва Павла Мовчана: «Співвідношення приблизно таке: малюнок (у плані доступності, сприйняття) подібний до лінії горизонту, звук — горизонту землі дідів-прадідів, а літера — краєвид із вікна» (Мовчан, 1980, с. 187). Мистецтвознавчі публікації останнього розділу книги — це Мовчанове відчитування через твори живопису й кінематографу і краєвиду з вікна, і обрїю прадідівської землі, і загальнолюдської лінії горизонту. Але також і майже дитинний захват від побаченого, і прагнення зрозуміти, як же досягається ота казковість, божественність зорового

мистецтва, інколи щось на кшталт дитини, яка зазирає за екран телевізора: де ж там те об'ємне зображення, яке відбилосся на плоскій поверхні?

Загадка мистецтва так до кінця й не розкривається автором статей, тим більше — читачеві, який повинен докласти чимало зусиль як співворець, аби наблизитися до авторського інколи візійного бачення. Та чимало сходинок, гачків і гачечків для проникнення в таємницю образотворення і неймовірного впливу образів (слів, знаків) на читача (глядача, слухача) реципієнт у літературознавчих і літературно-критичних публікаціях Павла Мовчана, безперечно, знайде.

Покликання

- Васьків, М. (2010). *Матеріали з історії літературознавства та генології для самостійної роботи студентів*. ПП «Медобори».
- Дзюба, І. (2013). Цілюща сіль самопізнання. У П. Мовчан. *Сіль: поезії* (с. 5–29). Український письменник.
- Ласло-Куцюк, М. (1989). Про філософічність поезії: Нотатки про добірку віршів Павла Мовчана. *Прапор*, 10, 177–184.
- Мовчан, П. (1975а). Буйство красок Юрія Ільєнко. *Юність*, 7, 72–75.
- Мовчан, П. (1975b). Видеть движение. *Вопросы литературы*, 7, 62–67.
- Мовчан, П. (1988а). Вимагаю співавторства. *Україна*, 37, 12–15.
- Мовчан, П. (1999а). Від світки до шинелі. У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 83–94). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1999b). Відлуння. У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 12–22). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1999c). Відродити у слові життя. У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 95–109). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1999d). Він був завжди. У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 41–43). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1999e). Втрачена ланка. У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 233–239). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1999f). Душевна безвічність. У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 141–151). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1985). Из глубин времени. *Дружба народов*, 2, 126–128.
- Мовчан, П. (1999g). Ми: касетна свідомість чи самоусвідомлення? У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 123–132). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (2007, 8–14 листопада). «Мова і писемність — категорії вічні». *Слово Просвіти*, 45(422).
- Мовчан, П. (1999h). Мова — явище космічне. У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 152–184). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1999i). Повернення задля оновлення. У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 59–82). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1999j). Прапам'ять. У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 5–12). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1999k). Слово мертве і живе. У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 110–122). ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1980). Соотнесенность буквы и линии. *Дружба народов*, 10, 185–190.
- Мовчан, П. (1983). Співучі лінії пісків. У Махтумкулі. *Поезії* (с. 5–30). Дніпро.
- Мовчан, П. (1988b). Усі кольори, крім рожевого: Роздумуючи над творчістю художника. *Україна*, 26.

- Мовчан, П. (1999). «Хвала канону!» У *Твори в трьох томах: Т. 3. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе* (с. 189–212). ВЦ «Просвіта».
- Слабошпицький, М. (2020). «Що чув, що бачив — не забудь...» (Павло Мовчан). У *З присмеркового дзеркала: Про час і про людей* (с. 618–630). Ярославів Вал.
- Славинський, М. (2014). Павло Мовчан: «Навіть звичайна абетка — це своєрідний відбиток зоряного неба». У *Коліги: шляхи та роздоріжжя* (с. 209–224). ВД «Дивосвіт».
- Строкаль, О. (2019). *Павло Мовчан: творець слів і смислів*. Ярославів Вал.
- Хоменко, О. (2008). Мисленнєвість поезії і поезія мисленнєвості: діалектика творення вербальної космогонії Павла Мовчана. У П. Мовчан. *Вибрані твори: поезія* (с. 481–518). ВЦ «Просвіта».

References (translated and transliterated)

- Dziuba, I. (2013). Tsiliushcha sil samopiznannia. In P. Movchan. *Sil: poezii* (pp. 5–29). Ukrainskiy pysmennyk.
- Khomenko, O. (2008). Myslennievist poezii i poezii myslenievosti: dialektyka tvorennia verbalnoi kosmohonii Pavla Movchana. In P. Movchan. *Vybrani tvory: poezii* (pp. 481–518). PC "Prosvita".
- Laslo-Kutsiuk, M. (1989). Pro filosofichnist poezii: Notatky pro dobirku virshiv Pavla Movchana. *Prapor*, 10, 177–184.
- Movchan, P. (1975a). Buystvo krasok Yuriya Ilenko. *Yunost*, 7, 72–75.
- Movchan, P. (1975b). Videt dvizhenie. *Voprosy literatury*, 7, 62–67.
- Movchan, P. (1980). Sootnesennost bukvy i linii. *Druzhba narodov*, 10, 185–190.
- Movchan, P. (1983). Spivuchi linii piskiv. In Makhtumkuli. *Poezii* (pp. 5–30). Dnipro.
- Movchan, P. (1985). Iz glubin vremeni. *Druzhba narodov*, 2, 126–128.
- Movchan, P. (1988a). Vymahaiu spivavtorstva. *Ukraina*, 37, 12–15.
- Movchan, P. (1988b). Usi kolory, krim rozhevoho: Rozdumuiuchy nad tvorchistiu khudozhnyka. *Ukraina*, 26.
- Movchan, P. (1999a). Vid svytky do shyneli. In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 83–94). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (1999d). Vin buv zavzhdy. In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 41–43). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (1999e). Vtrachena lanka. In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 233–239). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (1999f). Dushevna bezvichnist. In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 141–151). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (1999g). My: kasetna svidomist chy samousvidomlenia? In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 123–132). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (1999h). Mova — yavyshe kosmichne. In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 152–184). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (1999i). Povnennia zadlia onovlennia. In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 59–82). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (1999j). Prapamiat. In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 5–12). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (1999k). Slovo mertve i zhyve. In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 110–122). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (1999l). "Khvala kanonu!" In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 189–212). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (2007, November 8–14). "Mova i pysemnist — katehorii vichni". *Slovo Prosvity*, 45(422).
- Movchan, P. (1999b). Vidlunnia. In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 12–22). PC "Prosvita".
- Movchan, P. (1999c). Vidrodyty u slovi zhyttia. In *Tvory v trokh tomakh: Vol. 3. Koordynaty chasu: literaturno-krytychni statii, publitsystyka, ese* (pp. 95–109). PC "Prosvita".
- Slaboshpytskyi, M. (2020). "Shcho chuv, shcho bachyv — ne zabuv..." (Pavlo Movchan). In *Z prysmerkovoho dzerkala: Pro chas i pro liudei* (pp. 618–630). Yaroslaviv Val.
- Slavynskiy, M. (2014). Pavlo Movchan: "Navit zvychna abetka — tse svoieridnyi vidbytok zorianoho neba". In *Kolehy: shliakhy ta rozdorizhzhia* (pp. 209–224). PH "Dyvosvit".
- Strokal, O. (2019). *Pavlo Movchan: tvorets sliv i smysliv*. Yaroslaviv Val.
- Vaskiv, M. (2010). *Materialy z istorii literaturoznavstva ta henolohii dlia samostiinoi roboty studentiv*. PE "Medobory".

Mykola Vaskiv

Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

PAVLO MOVCHAN AS AN ART RESEARCHER: WORD, IMAGE, SIGN

The subject of the research in the article is the peculiarities of theoretical-literary and art-scientific publications of the outstanding Ukrainian poet Pavlo Movchan, as well as his historical-literary and historical-artistic works. The main problem of the article was the need to reduce these features into a single concept, to determine the scientific basis of this concept. To do this, a large array of (more than fifty) articles, reviews, and essays of the research poet for the period from the mid-1970s to the second decade of the XXI century was collected from various sources and processed. The poet's work has not been properly studied by scholars, and his theoretical-literary and historical-literary works have gone out of their attention if we do not take into account the cursory observations of O. Khomenko in one of the studies of poetry by P. Movchan. The aim of the article is to highlight the systemic nature of Pavlo Movchan's literary views and apply them to the analysis of the works of classics and contemporary Ukrainian and foreign artists. To do this, we used the psychological method in determining the verbal and figurative essence of Movchan's theoretical concept, historical and literary — in the analysis of his reviews and "portrait" publications, mythopoetic — in conceptualizing the oral and written word, the artistic word as a link between generations, author and recipients.

The results of the research are 1. Conditionally literary and literary-critical research of Pavlo Movchan can be divided into several blocks: the theory of words, images, art; specifics of lyrics, literary translation; development of Ukrainian poetry in the second half of the XX–XXI centuries; analysis of works of Ukrainian classics ("A Word about Igor's Regiment", works by T. Shevchenko, M. Gogol, romantic poets, etc.), contemporary poets; evaluation of the works of foreign writers of the West and the East; reception of paintings and cinematographic works of Ukrainian

contemporary artists. 2. The basis of the theoretical and literary concept of P. Movchan was the theory of O. Potebnja about the external and internal form of the word and its content, the constant need to restore or create specific sensory meaning of the word-image in art. The wide range of meanings of the word, accumulated over the centuries, is the basis of dialogue between the author and the recipients, the link between them. The artist's skill level is interrelated with the ability to find and revive this wide range of meaning. 3. Pavlo Movchan considers the main task of literary translation to not just be an adequate mechanical transmission of words, but a reproduction of the spirit of words, works, and uniqueness of idiosyncrasies related to the creative intentions of authors, for which the translator must thoroughly study the biography and works of the original, literary and social context, the history of writing the work, the meaning and nuances of each word, excellent command of the native language and the specifics of the original language, the mentality of the people to which the author belongs and much more, up to flora and fauna, their symbols and more. 4. Pavlo Movchan sets the same principles and requirements as a literary critic in the study of specific works or works of certain authors. This gives him the opportunity not only to comprehensively and deeply characterize the creative work of various authors but also to dominant features, to make their own original and reasoned discoveries. 5. Pavlo Movchan's art views in the field of visual arts are organically correlated with his literary concept, testify to a deep knowledge of this field and a subtle aesthetic sense in the evaluation of works of painting and cinema.

The practical significance of the article lies in the possibility of its application in the study and teaching of literary theory and art theory, the basics of Potebnja theory, history of classical and modern Ukrainian and foreign literature, history of Ukrainian painting, and cinema of XX–XXI centuries, the uniqueness of Pavlo Movchan.

Keywords: word; image; sing; archetype; fiction; painting; cinema.

Стаття надійшла до редколегії 14.05.2022